

В.В.Масненко

ПОГЛЯДИ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО НА АГРАРНУ РЕФОРМУ В УКРАЇНІ

Проблема поглядів В.К.Липинського на реформування української аграрної сфери вже неодноразово розглядалась в українській історіографії. Початок її дослідження був покладений ще соратниками видатного мислителя, зокрема Д.Дорошенком [1] та С.Шеметом [2]. Новий етап студіювання теми започаткований в умовах незалежної України, на хвилі зростання зацікавлення постаттю В'ячеслава Казимировича й актуалізації аграрних проблем сьогодення, передовсім щодо земельної власності. Однак у більшості випадків увага дослідників була редукована або певною партійною проблематикою – розглядом ідейних і програмних засад Української демократичної хліборобської партії у працях Ф.Турченка, Н.Заліської [3], О.Любовець [4, 5, 6], Н.Ковальової [7; 72-74], Н.Земзюліної [8], або загальним оглядом думок мислителя про аграрний устрій України – розвідка Я.Шабали [9]. К.Галушко досить вдало інтерпретував "хліборобську ідеологію" В.Липинського у контексті східноєвропейського аграризму [10, 193-221], а у статті С.Корновенка звернуто увагу на внесок В.Липинського у вироблення теоретичних підвалин аграрної політики Української Держави [11]. Проте лишається актуальною потреба в комплексному аналізі еволюції поглядів В.Липинського на аграрну реформу в Україні. При цьому найбільший інтерес становить не лише її суто соціально-економічний вимір, а більше – суспільно-політичний чи власне – національний. На що й претендує запропонована розвідка. Цілком зрозуміло, що отримані результати становлять не тільки історіографічний інтерес, але можуть слугувати певним дороговказом у дискусії щодо перспектив розвитку аграрного сектора в сучасній Україні. Позитивно, що й економісти констатують слухність думок В.Липинського щодо аграрних перетворень. Зокрема, це можна побачити в окремих оглядах сучасних аграрних перетворень у Чеській республіці [12].

На вирішення аграрного питання В.Липинський звертає увагу вже на початковому етапі своєї громадської діяльності, у міжреволюційний період. Передусім він оцінював актуальну на той час аграрну реформу, яку втілювала в життя російська імперська влада. Важливо зауважити, що вже в цих, по суті перших підходах до вирішення проблем аграрних перетворень, В.Липинський займає виразну національну позицію. Це й визначило тональність його оціночних суджень. З одного боку, він визнає, що аграрні реформи, викликані революцією, "зробили селянина повновласником своєї землі і знищили тим самим останні сліди кріпацтва", а з іншого – та ж революція, втягнувши українські маси у вир політичної боротьби, розпочала "нову стадію в процесі зросту й поширення російської державности на Україні" [13, 10]. Тому він досить скептично ставиться до аграрних "реформ" (саме в лапках) Третньої Думи й воліє більше уваги звертати на глибоку кризу українських народних мас, що, з поміж іншого, складалася й з наслідків столипінської аграрної реформи [13, 8, 9]. Власне ж бачення перспектив вирішення земельного питання не мало ще

конкретизованого вигляду. Так, у проекті "Меморандуму до Українського інформаційного комітету про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі" (грудень 1912 р.) його аграрна візія майбутнього України обмежується підтримкою спадкового приватного землеволодіння з обмеженням великих господарств 500 десятинами землі [14, 118].

Ідея реформування аграрної сфери вповні усвідомлюється В.Липинським лише у революційний та пореволюційний час. Такому розумінню, очевидно, сприяли загальні суспільні та соціально-економічні зміни, які відбулися в Україні. Вони, на думку мислителя, мали виступити знаряддям повернення до класократичного типу господарювання, який Україна свого часу мала (зокрема, під час гетьманування Б.Хмельницького) і втратила під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників. Крім того, присутнє реформування розглядалося ним як засіб відвернення небажаних революційних ексцесів, свавілля та анархії. Послідовне обстоювання реформаційного шляху в добу революційної "вседозволеності" вже промовляло про консервативну настанову самого автора. На переконання мислителя, революція в Україні призвела до визволення активних соціальних сил, що складаються з продуцентів, "трудова продукуючих клас", зростання активності та організації хліборобських елементів. Проте його хвилювало основоположне питання: "... чи витворять вони власну силу, чи вдовольняться, як досі звичайно було, спекуляцією на чужі державні сили" [15, 694].

Однак для досягнення цього необхідно було кілька умов. І перша з них: потрібно мати (зберегти) приватну власність на землю – "матеріальну підставу всякої хліборобської політичної сили" [16; 166]. Відтак, В.Липинський доводив, що без приватної власності на землю не може існувати нація. Найбільшою загрозою для неї виступав кочовий світ, що передусім намагався знищити осіле приватне землеволодіння. Рівнозначною небезпекою він вважав соціалізацію землі: "Бо тільки знищення приватної власності на землю може розвалити хліборобський клас, вийнявши з хліборобства його душу, усунувши момент творчості з праці хлібороба, що цєю своєю індивідуальною працею перетворює свій власний участок землі" [16, 73].

Як відомо, для В.Липинського і землевласник-поміщик і землевласник-селянин належали до одного продукуючого класу, який мав скласти основу нової української аристократії. Не випадково саме хлібороб був носієм ідеї модерної української нації та державности. У "Листах до братів-хліборобів" він так підсумовував значення хліборобів: "Тільки український клас хліборобський в стані власною силою і власним авторитетом політично зорганізувати і національно об'єднати нашу етнографічну масу, тобто сотворити Українську Державу й Українську Націю" [16, 72]. Для вирішення цього історичного завдання необхідно було об'єднати сам український хліборобський клас. Під цим основоположним поняттям В.Липинський розумів групу родин, які володіють землею і на ній власною працею продукують хліб. Визначальним було саме індивідуальне посідання землею та індивідуальна праця на землі, її кількість та форма праці для класової свідомості хлібороба не мала значення. Слідом за

Сорелем, В'ячеслав Казимирович визначає хліборобство як мистецтво, на відміну від трафаретної фабричної промисловості.

Розмірковуючи над змінами, що були нагальними для аграрної сфери України, В.Липинський досить чітко уявляв свій суспільний ідеал. Взірцем для нього було англійське громадянство, спосіб організації там хліборобського класу й система господарювання. Йому імпонувало те, що навіть у сучасній Англії, у добу комунізму і демократії, "ніхто не думає серйозно про якусь "аграрну реформу" і фермери, що живуть там на землях лордів, свої голоси при виборах віддають як і віддавали за цих же лордів та у всіх царинах життя визнають їх авторитет тому, що ці лорди їм органічно потрібні". І далі автор "Листів до братів-хліборобів" наводить досить ретельне пояснення суті стосунків у англійському (читай – ідеальному) суспільстві: "Вони (лорди) зв'язані зі своїми фермерами одною нацією; вони зв'язані з ними спільною організацією одної класової хліборобської праці; вони обмежені в своїх правах класократичною монархією, в якій фермери можуть знайти завжди законну оборону своїх прав; вони врешті своєю персональною участю в громадському життю, в правлінню державою і в матеріальній продукції – починаючи від свого маєтку і волости та на кабінеті міністрів кінчаючи – кожного дня наочно показують цим фермерам, що без них, без їхньої здатності до влади: – до організації матеріального і політичного життя – фермерам не обійтись" [16, 322].

Перше ніж охарактеризувати бачення В.Липинським шляхів аграрного реформування в Україні, необхідно також визначити ті підходи до змін в аграрній сфері, що ним органічно не сприймалися й рішуче заперечувалися. До таких належали спроби різного роду "псевдореформ", що здійснювалися нехліборобськими політичними силами. Принагідно зауважимо, що сам В.Липинський як "хлібороб і жовнір" (самооцінка з листа до Д.Дорошенка від 10 серпня 1926 р.) [15, 625] мав повне моральне право на участь у реалізації земельної реформи.

В.Липинський за рядом суттєвих ознак таких, як "вироблених віками, формах землеволодіння (приватна власність на землю), по тенденції розвитку цих форм (парцеляція великих маєтків) і по зростаючій інтенсифікації сільського хазяйства (перехід до многопільної системи та вищих культур)" зарахував Україну до країв західноєвропейської хліборобської культури [17, 263]. Ця теза повністю підтверджує думку Н.Яковенко про В.Липинського як "чи не першого українського історика, цілком вільного від слов'янофільського сентименту" [18, 133]. Тому він категорично заперечував можливість застосування до неї будь-яких російських проектів аграрної реформи, оскільки вони "основані на чужій для нас примітивній психології "общини" (всякі переділи та наділи "на душу") і на екстенсивній системі хліборобства ("прирізка" землі до трипільного селянського хазяйства)". Такі проекти, на його переконання, для сучасного аграрного розвитку України "являються глибоко реакційними, бо ведуть назад, до нижчих ступенів цього розвитку і загрожують великим упадком продуктивності та урожайності землі". Крім того "своїми ж демагогічними гаслами вони вносять страшний хаос в наше селянство, плодять масу противників всякої аграрної реформи і тим гальмують цю таку важну і таку пекучу для нас справу" [17, 263].

Вказані твердження, вочевидь базувалися на переконанні автора у існуванні принципової відмінності між землеволодінням українським і московським, що полягала у тому, що перше, подібно до англійського, "повстало зі шляхецько-козацького права меча", по-друге, "зі служби цареві". Зрештою, він бачив, що це були абсолютно різні взаємовиключаючі правові системи і громадянські світогляди, між якими в Україні точилася боротьба [16, 322].

Водночас ті т.зв. "аграрні реформи", які здійснювали й у більшості країн Європи "правлячим ліберальним міщанством або революційною інтелігенцією", розцінювалися В.Липинським як "останній етап усунення дотогочасних провідників хліборобських мас – провідників, які втратили свою здатність до проводу" [19, 271]. Таке реформування було по-суті завершенням руйнації класократичного суспільства. Однією з основоположних причин деморалізації хліборобського класу була втрата універсалізму хліборобської ідеології, власне його класової солідарності. Ця обставина мала відношення і до України, адже, як вдало помітив В.Липинський, "Ті хлібороби, що потирали руки від радості, коли впав на Україні наш хліборобський уряд гетьманський, мають сьогодні анархію й "аграрні реформи" в своїх країнах" [19, 275].

Таке одночасне заперечення як російського, так і західного досвіду реформування (точніше квазіреформування) аграрної сфери вказують на те, що В.Липинський шукав самобутнього, власне українського шляху, який би допоміг відновити органічну структуру громадянства, забезпечив йому не тільки економічне процвітання, а й соціальну рівновагу. У цьому сенсі можна цілком погодитися з думкою К.Галушка про те, що ідеологія В.Липинського є відгалуженням східноєвропейської політичної течії – аграризму, яка полягала в пошуку "третього шляху" поза капіталізмом та комунізмом [10, 193-199].

Тому В.Липинський з великою засторогою ставився до різноманітних аграрних перетворень, що намагалися проводити в Україні під час та після революції різні "здеклясовані безземельні інтелігенти", будь-то комуністи, есери чи есдеки. Його не задовольняла та обставина, що "і С.Петлюра "серед селянства, а не серед пролетаріату популярний", і наші федералісти готують разом з демократичною Росією аграрну, користну для селянства реформу і т.д." [16, 72]. Особливо гостру критику він спрямовував на спроби реалізувати есерівські аграрні проекти у життя. Як історик В.Липинський щиро дивувався, у який спосіб "на чолу українських селянських мас вибилась на якийсь час партія, що в своїх писаннях пропонувала "соціалізацію землі", тоб-то знищення приватної власності на землю, іншими словами поворот до давно пройдених низчих форм хліборобства і до зв'язаної з примітивним хліборобством примітивної земельної общини" [16, 164-165]. Це за тих обставин, що історично в Україні була засвідчена перевага приватного землеволодіння. Стихійним бажанням "всяких українських і неукраїнських есерів", на думку мислителя, було вирвати у селянства землю – "оцю матеріальну підставу всякої хліборобської політичної сили", натомість дати йому "общинний стадний земельний устрій". Теорія спільного володіння землею, на якій спиралася "українська соціалізація землі", була запозичена з російської літератури, створеної

"каючимися російськими дворянами" та ідеологами офіційної бюрократії. Як справедливо зауважив свого часу С.Шемет, В.Липинський чітко розумів, що есерівські проекти соціалізації землі породжені не потребою усталення більш справедливих соціальних відносин на селі, а захистом інтересів міжнародного капіталу. А суть аграрної проблеми в Україні визначається загальною боротьбою двох політичних сил: сили землі й сили капіталу [2, 11-12].

Водночас В.Липинський намагався з'ясувати реальну позицію українського селянства щодо земельного питання. Він був переконаний, що безземельні та малоземельні селяни, голосуючи за есерівські виборчі списки, не хотіли есерівської соціалізації землі. Ніхто із селянства не збирався віддавати в обцинне володіння свої наділи чи вимагати цього від багатших сусідів. Насправді, пояснював логіку селянського мислення В.Липинський, "Вони хотіли тільки, щоб поміщицька – як у нас на Правобережжі кажуть: "скарбова" – земля, що віками давала їм прожиток і заробіток, не дісталася на власність в руки посідаючих інвентар заможних селян, у яких, при сучасній системі їх хазяйства, це бідне селянство прожитку і заробітку вже не мало-б" [16, 167-168]. Тобто найбільш бідне селянство захищало "своє старинне право сервітута до цієї землі", намагаючись зберегти її неподільність та непродажність, аби мати можливість нею користуватися.

Позиція самого ж В.Липинського щодо можливих напрямів реформування української аграрної сфери також зазнавала певних видозмін, зумовлених, очевидно, загальним соціально-економічним розвитком України у першій третині ХХ ст. та критичною оцінкою аграрної політики, що проводилася різними урядами.

На початку революції, у "Нарисі програми Української демократичної хліборобської партії" (серпень 1917 р.), В.Липинський подає досить розлоге бачення майбутнього земельної справи у вільній хліборобській Україні, краї "високо розвиненого, інтенсивного фермерського сільського хазяйства". Аби досягти такого стану мали зникнути "величезні поміщицькі латифундії", з одного боку, та "великі, скупчені та бідні українські села" з іншого. Їхнє місце повинні були "зайняти розкинуті рясно по всій українській землі хутори трудового українського селянства, на яких український хлібороб, об'єднаний в могутні кооперативні товариства, добуває з нашої родючої землі трудом своїм і своєї сім'ї максимум того, що вона може дати" [17, 262].

Законодавчо забезпечити проведення аграрної реформи мали тільки українські законодавчі установи (Українські установчі збори та Український Союз), а ні в якому разі будь-які установи за межами України (скажімо – Російські установчі збори). УДХП бралася домагатися реалізації наступних конкретних кроків: утворення українського державного земельного фонду, з включенням туди конфіскованих земель: казенних, кабінетських, удільних, монастирських тощо. До цього фонду передбачалося включити тут частину землі приватних власників, яка перевищувала установлену законом трудову норму. Правда механізм вилучення таких надлишків передбачався вже інший: викуп в міру потреби за справедливою оцінкою. Сконцентровані у державному земельному фонді землі, за цим проектом, розподілялися на хутори такої величини, яка відповідає якості землі й яка для тієї чи

іншої місцевості є найбільш продуктивним типом трудового селянського господарства. Ці хутори мали передаватися у довічну, спадкову оренду. Остання виключала право поділу, але передбачала право фактичної переуступки в цілості тим безземельним або малоземельним українським хліборобам, які самі власними руками обробляють землю. Для ведення господарства передбачалося надання довгострокової державної позики за порукою сільськогосподарських чи кооперативних товариств, до яких ці хлібороби належали. Мало здійснюватися диференціювання державної орендної плати в залежності від якості землі, її розміщення та рівня земельної ренти.

На всю іншу землю, яка не ввійшла до державного земельного фонду, передбачалося накласти прогресивний земельний податок у залежності від розміру земельних наділів. Решта приватно-власницьких земель до часу їхнього викупу у державну власність не виключалася з товарообміну. Держава лише законодавчо обмежувала право скуповувати землю в одні руки понад норму і забороняла торг землею для спекуляції. Аграрне законодавство також мало сприяти збільшенню чисельності трудових хуторів шляхом парцеляції та усунення черезсмужжя. Передбачалося знищення будь-яких пережитків панщини у формі неповноправного володіння селянською надільною землею. Відповідно селянин-власник, який не перейшов на хутір державного земельного фонду, мав повне право розпоряджатися землею як й інші приватні власники.

Таким чином на початку революції аграрна візія В.Липинського включала подвійний підхід до земельної власності. В межах одного економічного простору мали співіснувати приватна й державна власність на землю. Остання передбачала передачу землі в оренду. В обох випадках діяла трудова економічно обґрунтована норма мінімуму й максимуму земельних наділів. Аграрну реформу мало забезпечувати власне українське законодавство.

Тут варто погодитися з думкою сучасних дослідників, зокрема Н.Ковальнової, про те, що в умовах революції всі революційні партії вбачали сутність аграрного питання в ліквідації селянського малоземелля. Однак за критерієм ставлення до приватної власності позиції українських партій доцільно розглядати за двома напрямками: реалізації радикальних чи поміркованих реформ [7, 69]. Цілком правомірно, що позиція УДХП та її ідеолога В.Липинського віднесена до останнього – консервативного напрямку. Навіть у їхньому випадку не складно помітити певну "данину" загальним "революційним гаслам". Так, ідея державного земельного фонду, окрім УДХП, була присутня в аграрних резолюціях інших радикальних партій, таких, як УПСР та УСДРП, чи більш поміркованої – УПСФ. На зближення УДХП з позицією УПСФ в аграрному питанні вже звертала увагу О.Любець [4, 194]. Відмінність полягала у тому, що есери та соціал-демократи заперечували приватну власність на землю, пропонуючи не викупувати, а конфісковувати надлишки та здійснити різні варіанти соціалізації землі.

Окремою проблемою є врахування думок В.Липинського щодо вирішення аграрного питання під час перебування при владі гетьмана П.Скоропадського. Попри помітний вплив на урядові кола Української Держави, він все ж не мав

безпосереднього відношення до вироблення аграрної політики. Пояснити таку ситуацію можна тим, що у цей час В.Липинський як посол Української Держави у Австро-Угорщині більше переймався вирішенням зовнішньополітичних питань. Активнішої його участі у внутрішньоукраїнських справах перешкоджала й власне територіальна відірваність. Д.Дорошенко свого часу зазначав, що його "присутність була дуже потрібна й у Києві, як людини впливової в кругах українських хліборобів" [20, 105].

Щодо врахування теоретичних та програмових засад, запропонованих В.Липинським, у реальній аграрній політиці Української Держави думки науковців розходяться. Так, С.Корновенко вважає, що теоретичні підвалини аграрної політики П.Скоропадського були закладені, серед інших чинників, й Українською демократично-хліборобською партією (тобто значною мірою В.Липинським). Більше того, програмні засади цієї партії, разом із засадами УНГ, лежали в основі грамоти гетьмана "До всього українського народу" від 29 квітня 1918 р. [11, 213]. Натомість О.Любовець притримується думки, що факти та документи суперечать наявній в історичній науці оцінці УДХП як прогетьманської партії. Вона робить висновок, що ця партія не брала безпосередньої участі у підготовці державного перевороту, проте згодилася визнати нову владу в разі дотримання певних умов, серед яких була й вимога проведення широкомасштабної земельної реформи. Надалі опозиційність УДХП до гетьманської влади зростала. Проте, як зазначав у своєму щоденнику Д.Донцов, "Дехто з партії хліборобів ніяк не може усталити свого відношення до гетьманського режиму. Раз – стоять за нього горю, раз – називають зрадником" [21, 62-63]. І у цьому не останню роль відіграла незадоволеність аграрною політикою гетьмана. Очевидно, що така ситуація свідчила про різницю підходів гетьманської влади й хліборобів-демократів до вирішення аграрного питання. Певною спробою порозуміння було те, що УДХП погодилася надіслати своїх представників до складу окремої Комісії для вироблення основ земельної реформи. Але після підписання П.Скоропадським Грамоти про майбутню федерацію України з Росією, на знак протесту вивели своїх представників зі складу вказаної комісії [6, 174].

Чи був причетний до таких дій УДХП В.Липинський, поки що не маємо достовірної інформації. С.Шемет зауважував, що коли партія перейшла в опозицію до внутрішньої політики міністерств Ф.Лизогуба, В.Липинський сам перебував у "мовчазній опозиції до своєї партії" і не брав участі в її житті [22; 178]. Натомість Д.Донцов у щоденнику згадує про участь В.Липинського у засіданні Управи УДХП 18 серпня 1918 р., на якому вироблялися інструкції В.Шемету для участі у роботі земельної комісії [21, 85]. Сам же П.Скоропадський в цілому досить прихильно ставився до позиції цієї партії. У своїх спогадах він писав про сприйняття її програми внутрішньої політики [23, 129]. Проте він не веде мову про вплив УДХП чи В.Липинського на вироблення власної позиції щодо аграрного реформування. Натомість спеціально зупинявся на заслугах у виробленні аграрного законодавства інших діячів, скажімо, В.Колокольцева [23; 170, 283]. На нашу думку, погляди В.Липинського та П.Скоропадського щодо аграрного реформування були досить близькими (таке твердження не виключає існування певних розходжень й різночитань). Проте

немає підстав вести мову про безпосередній вплив В.Липинського та політичних сил, які він представляв, на вироблення аграрної політики Гетьманату Скоропадського. Подібність була наслідком їхньої належності до спільного соціального середовища та схожості у визначенні перспектив розвитку української державності.

Ставлення В.Липинського до політики гетьмана П.Скоропадського, у тому числі й до її аграрної складової, було досить різноаспектним. Він бачив у ній і слабкі, і сильні сторони. Р.Піріг зауважує, що В.Липинський, як представник консервативно-державницького напрямку української історіографії, на загал позитивно оцінював принципові положення земельної реформи П.Скоропадського, але при цьому висловлював критичні оцінки щодо методів її проведення. Зокрема, він вважав стратегічним прорахунком гетьмана створення правових підстав повернення земель поміщикам [24, 69].

У постреволюційний час В.Липинський вніс певні корективи у власне бачення перетворень в аграрній сфері. Передусім виразно була посилена мотиваційна частина таких дій. Необхідність земельної реформи зумовлювалася потребою об'єднання хліборобського класу, яке мало відбутися шляхом подолання внутрішніх економічних, політичних, етнічних антагонізмів. Відкидаючи марксистські тези класової боротьби, В.Липинський особливо наголошував, що "полагодження антагонізму між бідними й багатими хліборобами – це внутрішня справа самого хліборобського класу, а не боротьба двох класів" [16, 73]. Вирішенню цього основоположного завдання й мали підпорядковуватися майбутня аграрна реформа й аграрне законодавство, які б базувалися на "трьох китах", на трьох головних принципах.

Отже, за В.Липинським, першорядним у здійсненні реформування аграрної сфери було дотримання індивідуального принципу, який полягав у тому, що посідання землі залежало від власної індивідуальної сили хлібороба дати її раду. Пропорційно від кількості землі мали визначатися й громадські обов'язки землевласника: "Чим хто з нас більше української землі має силу посідати, тим більше обов'язки мусить він, відповідно до своєї більшої сили, і супроти Держави Української, і супроти цілої Нації Української, і супроти місцевої громади мати та виконувати" [16, 74]. Сама ж реформа мала проводитися хліборобськими органами місцевого самоврядування під контролем держави. Такий підхід на переконання мислителя й міг би надати хліборобському класу нової якості: "Тільки розв'язання аграрних антагонізмів на місцях і по принципу індивідуальному, а не в центрах по принципу егалітарному, оздоровить хліборобський клас, викине з нього всякі паразитарні та спекулятські елементи; багатших хліборобів примусить бути потрібними й корисними громадянами, а не колоністами "поміщиками" – у бідніших же хліборобів знищить землехапство і зненавидить до "панів" тоді, коли вони побачать, що з більшим посіданням землі зв'язані більші державні, громадські й економічні (більша інтензивна культура і т.д.) обов'язки" [16, 74]. Дотримання цього принципу повинно було надати змогу реалізувати засадничу ідею В.Липинського, що "Земля українська дана Богом Українській Нації не на те, щоб ми собі взаємно ізза цієї землі голови розвалювали, нею спекулювали, або щоб на ній усякі

"міжнародні банки" чи інші посідачі "закордонних валют" могли буряковими гешефтами займатися" [16, 74]. По суті, це був новий підхід, що відрізнявся від "трудової норми" з викупом надлишків, яка містилася у програмі УДХП. Тепер власне не йшлося про жорстке обмеження верхньої межі землеволодіння – власник мав право на стільки землі, скільки подужав би продуктивно утримувати.

Другою основоположною засадою української аграрної політики В.Липинський бачив чисельне зростання хліборобського класу шляхом збільшення кількості середніх економічно сильних, соціально задоволених селянських неповідільних господарств. Здійснити це було можливим через планову парцеляцію. Проте тут мислитель не деталізував механізмів здійснення такого поділу великих господарств, що, очевидно, страждали на надлишок землі, яка належним чином не використовувалася у сільськогосподарському виробництві.

У пореволюційний час В.Липинський пропонує й принципово новий аспект проведення аграрної політики, визначений ним як третя її основа. На його переконання, Українська Держава мала забезпечувати економічну експансію для українського хліборобського класу [16, 75].

На подробицях проведення аграрної реформи В.Липинський спеціально не зупинявся, проте детально характеризував ту форму державного ладу, за якої можливо було її здійснити. Це, безперечно, була класократія. В цьому сенсі можна погодитися з думкою С.Шемета, який вважав, що для В.Липинського вся суть "аграрної реформи" полягала у "здобутті собі політичної влади природними організаторами хліборобської класи і в доведенні ними своєї потреби, як організаторів політичного й економічного життя" [2, 19]. Більше того, для В.Липинського важливими були не лише власне економічні наслідки аграрних перетворень, а те як вони впливали на перспективи національного та соціального розвитку української спільноти.

Отже, в пореволюційних умовах для В.Липинського залишилися незмінними підвалини аграрного реформування: приватна власність на землю (про державну вже не згадувалося) та господарча спроможність самих власників. Проблема малоземелля селянства не була у цей час ним артикульована, оскільки вона вже знайшла своє часткове вирішення під час революції. Натомість, перед українським хліборобським класом постали нові виклики, передовсім ті, що загрожували його єдності й можливості реалізувати власний державотворчий та націотворчий потенціал. Скидається на те, що В'ячеслав Казимирович досить гостро відчув ці небезпеки, які виходили передовсім з політики охлократичного комуністичного режиму, й намагався у своїх думках про аграрні перетворення запропонувати певні рецепти запобігання лиху, що насувалося. За своєю суттю, спрямуванням та механізмом проведення аграрна реформа, запропонована В.Липинським для України, безсумнівно, мала послідовний консервативний та націотворчий характер.

1. Забаревський М. (Дорошенко Д.) В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу. – Відень: Вид. заходами О. Жеребка, 1925.

2. Шемет С. Сучасна боротьба за новий світ та аграрна проблема України в освітленні В.Липинського // *Нація в поході*. – Берлін, 1940. – 25 грудня (Ч.19-20).
3. Турченко Ф., Заліська Н. В'ячеслав Липинський – ідеолог Української демократичної хліборобської партії // *В'ячеслав Липинський – історико-політологічна спадщина і сучасна Україна*. – К.: Філадельфія, 1994.
4. Любовець О. Організаційне оформлення Української демократично-хліборобської партії та її програмові засади // *Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика*. – 2000. – №1.
5. Любовець О. Вплив поглядів В.Липинського на формування програмних засад Української демократичної хліборобської партії // *В'ячеслав Липинський в історії України (до 120-річчя з дня народження)*. – К., 2002.
6. Любовець О. Аграрна програма Української демократично-хліборобської партії // *Український селянин*. – Черкаси, 2005. – Вип.9.
7. Ковалова Н.А., Корновенко С.В., Малиновський Б.В., Михайлюк О.В., Морозов А.Г. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917-1921 рр.). – Черкаси, 2007.
8. Земзюліна Н.І. Аграрне питання в програмних документах українських національних партій на початку ХХ століття // *Український селянин*. – Черкаси, 2001. – Вип.3.
9. Шабала Я. Аграрний устрій України у візії В.Липинського // *В'ячеслав Липинський в історії, теорії і практиці українського державотворення / Матеріали Міжнар. конф., 26-27 квіт. 2007 р. / Уклад. А.Г.Шваб*. – Луцьк, 2007.
10. Галушко К.Ю. Консерватор на тлі доби: В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських "правих". – К.: Темпора, 2002.
11. Корновенко С.В. Аграрна політика Гетьманату: теоретичний аспект // *Український селянин*. – Черкаси, 2004. – Вип.8.
12. Губені Ю. Які реформи – такі й результати // *Україна молода*. – 2006. – 18 березня (№50).
13. Безвідний Василь (Липинський В.) Другий акт // *В'ячеслав Липинський та його доба*. – К.: Житомир, 2008.
14. Осташико Т.С. В'ячеслав Липинський: постать на тлі доби // *Укр. іст. журнал*. – 2007. – №2.
15. Листування В. Липинського / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – Т.1. – К.: Смолоскип, 2003.
16. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // *Твори. Політологічна секція*. – К., Філадельфія, 1995. – Т.6. – Кн.1.
17. Липинський В. Нарис програми Української демократичної хліборобської партії. // *В'ячеслав Липинський – історико-політологічна спадщина і сучасна Україна*. – К.: Філадельфія, 1994.
18. Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007.
19. Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології (лист до проф. Яворського) // *В'ячеслав Липинський – історико-політологічна спадщина і сучасна Україна*. – К.: Філадельфія, 1994.
20. Дорошенко Д. Історія України, 1917-1923. В 2 т.: документально-наукове видання. – К.: Темпора, 2002. – Т.ІІ Українська Гетьманська Держава 1918 року.
21. Донцов Д. Річ 1918, Київ: Документально-художнє видання / Упоряд. К.Ю.Галушко. – К.: Темпора, 2002.
22. Шемет С. В.К.Липинський при громадській роботі // *В'ячеслав Липинський та його доба*. – К.: Житомир, 2008.
23. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917- грудень 1918. – К.: Філадельфія, 1995.
24. Пиріг Р.Я. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі // *Український історичний журнал*. – 2006. – №3.